UOT 94(479.24)

ELLARA ƏHMƏDOVA
T.ü.f.d., ADNSU nəzdində STK
bike787@mail.ru.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN MODERNLƏŞMƏSİ (1870-1890)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/31-45

XIX əsrin II yarısında Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycan tədricən feodal-patrimonial münasibətlərdən kapitalist istehsal formalarına keçid mərhələsini yaşayırdı. 1870–1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər regionun sənaye inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. Sənaye modernləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında kapitalın yığılması, texniki ixtisaslaşma və şəhərləşmə proseslərini gücləndirdi. Bu, gələcəkdə Azərbaycanın müstəqil sənaye strukturlarının formalaşması üçün tarixi baza rolunu oynadı. Sənayeləşmənin başlanğıc mərhələsi kimi modernləşmə eyni zamanda həm milli iqtisadiyyatın, həm də cəmiyyətin inkişafına mühüm təsir göstərdi.

Açar sözlər: Modernləsdirmə, iqtisadiyyat, kapitalizm, ağır sənaye, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi.

Giriş. Mövzunun tədqiqi prosesi:

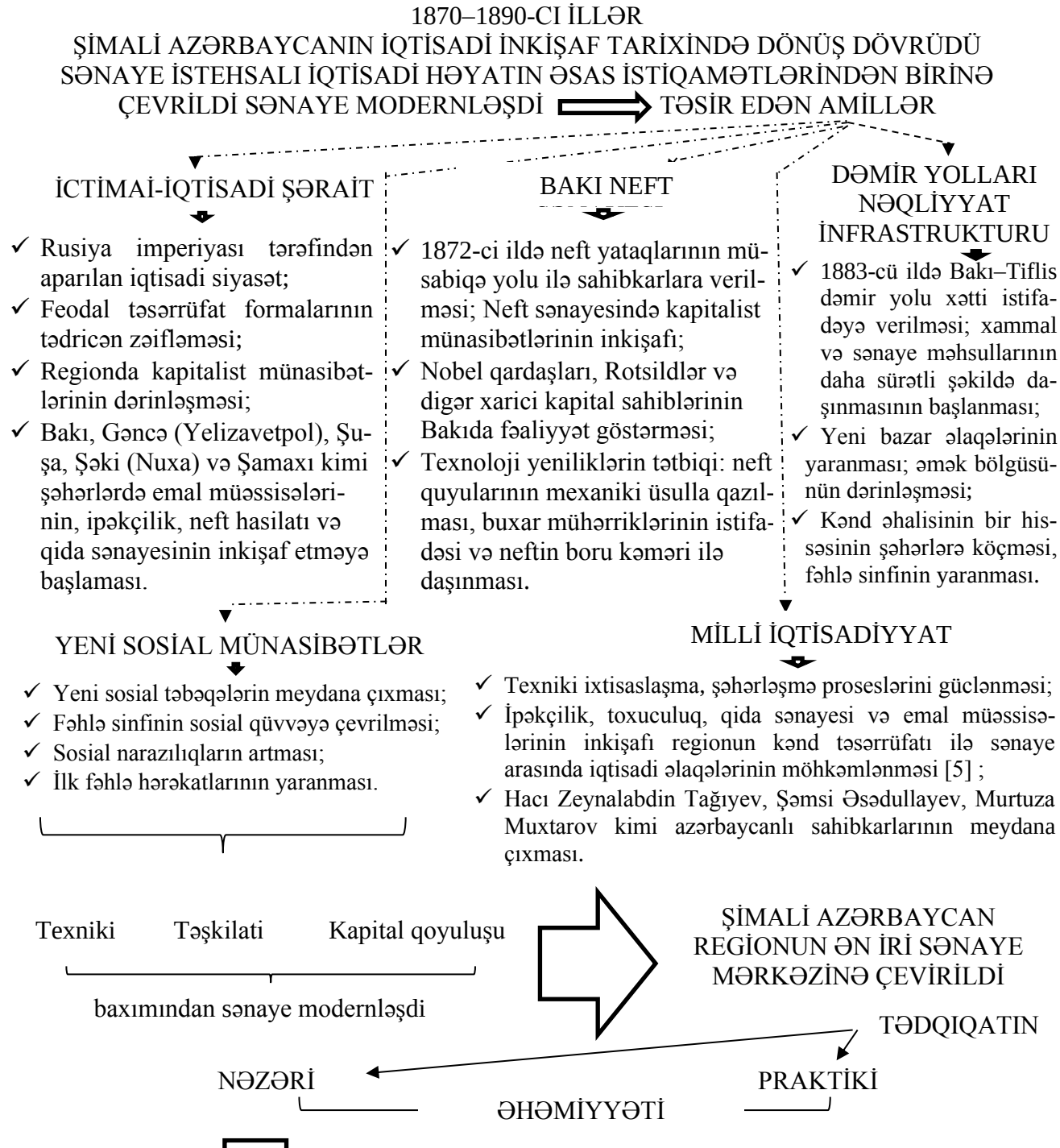
- Şimali Azərbaycanda istehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, texniki yeniliklərin tətbiqi, yeni texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunan emal və istehsal sahələrinin meydana gəlməsi və kapitalist münasibətlərinin formalaşması sənayenin modernləşməsi ilə bağlılığı dəqiqləşdirildi;
- Bakı neft sənayesinin inkişafı, dəmir yollarının çəkilməsi, Bakı, Gəncə, Şuşa, Şəki, Nuxa və digər şəhərlərdə sənaye müəssisələrinin sayı artması, emal müəssisələrinin yaranması, xarici kapitalın cəlb olunması modernləşmənin əsas istiqamətlərini təşkil etməsi müəyyənləşdirdi;
- Neft hasilatında texnoloji yeniliklər istehsalın artımında xüsusi əhəmiyyət daşıdığı vurğulandı; Neft hasilatında mexanikləşmə, xarici kapitalın axını və texnoloji yeniliklərin tətbiqi nəticəsində Şimali Azərbaycanın regionu qısa müddətdə Cənubi Qafqazın sənaye mərkəzinə çevrilməsi təsdiqləndi;
- Sənayenin moderinləşməsi təkcə iqtisadi strukturu deyil, həm də sosial münasibətlərin dəyişməsinə gətirib çıxarılması da təsdiqləndi; Şəhər mədəniyyəti, əmək bölgüsü və istehsal texnologiyaları, sənaye modernləşməsi prosesilə əlaqədar yeniləşməsi araşdırıldı.

Tədqiqatın əsas məqsədi:

- 1870–1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda sənaye sahəsində baş verən modernləşmə proseslərini, milli iqtisadi sistemini elmi əsaslarla təhlil etmək;
- Sənaye istehsalının inkişaf istiqamətlərini, onun sosial-iqtisadi nəticələrini və modernləşməyə təsir edən daxili və xarici amilləri müəyyənləşdirmək;
- Sənaye inqilabının yerli şəraitdə təzahür formalarını, sənaye sahələrinin strukturunda baş verən dəyişiklikləri və modernləşmə prosesində Bakının aparıcı rolunu göstərmək;
- Müəssisə idarəçiliyi, əmək münasibətləri, kredit və bank sistemlərinin təşəkkülü, yerli sahibkarlığın inkişafı kimi sahələrdə də modern iqtisadi düşüncələri formalaşdırlmasını təsdiqləmək.

Mövzunun aktuallığı: Mövzu XIX əsrin sonlarında sənayenin modernləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək istiqamətini müəyyən etdi; Müasir dövrdə sənaye inkişafının tarixi köklərini, modernləşmə proseslərinin sosial, iqtisadi və texnoloji əsaslarını öyrənməyə, Azərbaycanın iqtisadi modernləşmə təcrübəsini düzgün qiymətləndirməyə imkan verdi; sənayeləşmə prosesinin tarixi təcrübəsi müasir Azərbaycanın iqtisadi siyasətində – xüsusilə innovasiya, modern texnologiya və dayanıqlı sənaye strategiyası sahəsində mühüm nəzəri və praktik nəticələr çıxarmağa şərait yaratdı.

Beləliklə, "Şimali Azərbaycanda sənayenin modernləşdirilməsi (1870–1890)" mövzusu həm tarixi gerçəkliklərin obyektiv öyrənilməsi, həm də müasir iqtisadi inkişaf modellərinin elmi əsaslarının araşdırılması baxımından son dərəcə aktuallıq kəsb etdi.

1870–1890-CI İLLƏR
ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAF TARİXİNDƏ DÖNÜŞ DÖVRÜDÜ
SƏNAYE İSTEHSALI İQTİSADİ HƏYATIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİNƏ ÇEVRİLDİ SƏNAYE MODERNLƏŞDİ
TƏSİR EDƏN AMİLLƏR
İCTİMAİ-İQTİSADİ ŞƏRAİT
✓ Rusiya imperiyası tərəfindən aparılan iqtisadi siyasət;
✓ Feodal təsərrüfat formalarının tədricən zəifləməsi;
✓ Regionda kapitalist münasibətlərinin dərinləşməsi;
✓ Bakı, Gəncə (Yelizavetpol), Şuşa, Şəki (Nuxa) və Şamaxı kimi şəhərlərdə emal müəssisələrinin, ipəkçilik, neft hasilatı və qida sənayesinin inkişaf etməyə başlaması.
BAKI NEFT
✓ 1872-ci ildə neft yataqlarının müsabiqə yolu ilə sahibkarlara verilməsi; Neft sənayesində kapitalist münasibətlərinin inkişafı;
✓ Nobel qardaşları, Rotsildlər və digər xarici kapital sahiblərinin Bakıda fəaliyyət göstərməsi;
✓ Texnoloji yeniliklərin tətbiqi: neft quyularının mexaniki üsulla qazılması, buxar mühərriklərinin istifadəsi və neftin boru kəməri ilə daşınması.
DƏMİR YOLLARI NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURU
✓ 1883-cü ildə Bakı–Tiflis dəmir yolu xətti istifadəyə verilməsi; xammal və sənaye məhsullarının daha sürətli şəkildə daşınmasının başlanması;
✓ Yeni bazar əlaqələrinin yaranması; əmək bölgüsünün dərinləşməsi;
✓ Kənd əhalisinin bir hissəsinin şəhərlərə köçməsi, fəhlə sinfinin yaranması.
YENİ SOSİAL MÜNASİBƏTLƏR
✓ Yeni sosial təbəqələrin meydana çıxması;
✓ Fəhlə sinfinin sosial qüvvəyə çevrilməsi;
✓ Sosial narazılıqların artması;
✓ İlk fəhlə hərəkatlarının yaranması.
MİLLİ İQTİSADİYYAT
✓ Texniki ixtisaslaşma, şəhərləşmə proseslərini güclənməsi;
✓ İpəkçilik, toxuculuq, qida sənayesi və emal müəssisələrinin inkişafı regionun kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasında iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsi [5] ;
✓ Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov kimi azərbaycanlı sahibkarlarının meydana çıxması.
Texniki Təşkilati Kapital qoyuluşu
baxımından sənaye modernləşdi
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN REGİONUN ƏN İRİ SƏNAYE MƏRKƏZİNƏ ÇEVİRİLDİ
TƏDQIQATIN
NƏZƏRİ
PRAKTİKİ
ƏHƏMİYYƏTİ
✓ Sənayenin modernləşməsi anlayışı Şimali Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasını izah edir, dövrün iqtisadi proseslərinə yeni elmi baxış gətirir;
✓ Sxemlər üzrə aparılan təhlil modernləşmə nəzəriyyəsinin regional tətbiqini göstərir, sənayeləşmə və kapitalist münasibətlərin formalaşması arasında əlaqələri açır.
✓ Təhlilər həm iqtisadi tarix, həm də modernləşmə nəzəriyyəsi baxımından elmi dəyər kəsb edir.
✓ Sxemli təhlilərdən əldə olunan nəticələr Azərbaycan iqtisadi tarixinin öyrənilməsində, xüsusilə sənaye və iqtisadiyyat fən-ləri üzrə tədrisdə istifadə oluna bilər;
✓ Təhlilər müasir sənaye siyasətinin hazırlan-masında tarixi modernləşmə təcrübəsinin nəzərə alınmasında əhəmiyyətli faktoloji və analitik baza yaradır.

CƏNUBİ QAFQAZ İSLAHATDAN SONRAKI DÖVÜRDƏ
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ [7]

KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI
XIX ƏSRİN 70-90-CI İLLƏRİ ⟹ İQTİSADİYYAT [3; 9]

SƏNAYE | KƏND TƏSƏRRÜFATI | TİCARƏT | MALİYYƏ
SƏNƏTKARLIQ | RABİTƏ | NƏQLİYYAT

SƏNAYE - *"industria" mənası latınca çalışqanlıq deməkdir*

AĞIR | YÜNGÜL | YEYİNTİ

70 - 90-CI İLLƏR

- Sənayesenin tərəqqisi
- İnhisarlarının təşəkkülü

SƏBƏB ⟹

- İltizam sisteminin (1872)
- Sənayedə dövlətin xeyrinə aksiz (vegi) toplanması qaydalarının (1877)* → LƏĞVİ

**** "Neft mədənləri və ağ neft istehsalından aksizlər haqqında" Qyda. (1872)***

70-Cİ İLLƏR [1]

NEFT ÇIXARILMASI ⟹ BAKIDA:

- 1872-ci ildə 1,4 mln. pud
- 1873-cü ildə 3,9 mln. pud
- 1876-cı ildə 10,6 mln. pud

neft hasilatı artdı. **SƏBƏB** ⇩

- Qazma işlərinə yeni texnikanın tətbiq edilməsi;
- Zəngin yataqların özülləri zərbə-ştanq üsulu [2] ilə qazılıb istismara verilməsi. Buxar mühərriklərinin tətbiq edilməsi. Texniki çevriliş. Tədricən istehsalın təmərküzləşməsi.

YEKUN:

- Buruqların sayı artdı - 29-a çatdı (1874);
- Quyular fontan vurdu. "Xələfi"[4] quyusundan ay ərzində gündə ən azı 100 min pud neft alındı;
- Neftin qiyməti kəskin dəyişdi. Pudu 45 dən 6 qəpiyə endi; Kapital axını artdı. Bakı mədənlərində firmaların sayı 12 – 79- a yüksəldi (1873);
- Xırda sahibkarlar sıradan çıxdı;

AĞIR SƏNAYE - NEFT ⇩

- Neft hasilatı, emalı və daşınması təkmilləşdi: Mədənləri neftayırma zavodları ilə birləşdirən buxar nasoslu kəmər çəkildi (1878);
- Mədənlər arasında neft və sərnişin daşımaq üçün ilk dar dəmir yolu salındı (1879);
- Quyuların yanında 100-200 pudluq taxta çənləri 50-100 min pudluq torpaq anbarlar, sadə çalaları daş və kərpiclə döşənilmiş, ağac örtüklü anbarlar əvəz etdi;
- Neftayırma zavodların sayı artırdı: 1872-ci ildə - 47, 1873-cü ildə 62, 1874-ci ildə 200 oldu. Qara şəhər yarandı; Məhsuldarlıq 1878-ci ildə 6,4 mln puda bərabərləşdi. Rusiyanın Bakıdan aparılan neftin miqdarı artdı 400 mindən 4,6 min puda qalxdı. Neft məhsullarını daşımaqla məşğul olan cəmiyyətlər yarandı.

Qeyd:1.70-ci illərin əvvəllərində Bakı - neft çıxarılmasının sürətinə görə ən güclü Amerika neft sənayesini xeyli qabaqlasada məhsuldarlığın həcminə görə ondan 20 dəfə geridə qalırdı. Qeyd: 2. Zərbə-ştanq üsulu ilə dünyada ilk dəfə neft quyusu (dərinliyi 21 metrə qədər) Pensilvaniyadan (ABŞ) 10-11 il əvvəl, N.İ.Voskoboynikovun[3] təşəbbüsü ilə Bibi-Heybətdə qazılmışdı (14 iyul 1846-cı il). N.İ.Voskoboynikov (1803 - 1846) - rus alimi, dağ-mədən mühəndisi, geoloq, Abşeron yarımdasında Rusiya neft hasilatının banilərindəndi. Qeyd: 4. Quyu 1873-cü ildə Xələfi adı ilə məşhur olan sahədə qazılmışdı.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ (ardı)

AĞIR SƏNAYE ⟷ NEFT

80 - 90-CI İLLƏR

80-Cİ İLLƏR

NEFT SƏNAYESİNDƏ VƏZİYYƏTİN AĞIRLAŞDI

➢ SƏBƏB

Böhran

1880 Qərbi Avropada — 1881-1882 Rusiyada

➢ ardınca

uzun müddət davam edən durğunluq;

- ➢ Qıtlıq; müəssisələrin 200-dən - 123-ə enməsi;
- ➢ Dəmir yolu tikintisi;
- ➢ Neft sənayeçiləri tərəfindən neft və mazut ehtiyatlarının yandırılması, məhvi. NƏTİCƏ:

H.Z.TAĞIYEVİN PULSUZ NEFT TƏKLİFİ

NEFT ÇIXARILMASI ⟹ BAKIDA:

(1881-1882)

- ✓ 50 mln pud, 1883-cü ildə 20 mln. pudda endi;
- ✓ Məhsuldarlıq 12, 5 min. puda bərabər oldu

YEKUN: 80-CI İLLƏRİN İKİNCİ YARISINDA BÖHRAN

CANLANMA — YÜKSƏLİŞLƏ

ƏVƏZ OLUNDU

- Duru yanacağa tələbat artdı (1884-1889);
- Dəmir yolları neft yanacağından istifadəyə keçdi;
- Texniki inqilab müşayiət olundu. Qazma işlərinə buxar mühərrikləri və neft çıxarılmasında yerli avadanlıqlar tətbiq edildi;
- Neft sənayesinin enerji təchizatı artdı;
- Ağ neftin, benzinin və yağın həcmi 8 mln. puddan 68 mln. puda çatdı, Tədricən Amerikanı ötdü;
- Kapital axını genişləndi. Kapital mənbəyi

Cənubi Qafqaz — Mərkəzi Rusiya

- Xarici kapital neft mədənlərinə 1886-cı il 1 may qərarına[1] əsasən buraxıldı. Rotşildlərin Paris bankir evi – Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinin əsasını qoydu Rus burjuaziyasının müqavimətilə üzləşdi. Neftli torpaqların xarici mülkiyyətə keçməsi məhdudlaşdırıldı. Neft istehsalının inhisarlaşması başlandı.

TƏSƏRRÜFATDA MÜSTƏSNA HALL XARİCİ İNHİSAR BİRLİKLƏRİ GENİÇLƏNDİ

➢ Dövlət inhisarı — Xarici inhisar

məhsulun və ya xidmətin yalnız

dövlət — şirkət

tərəfindən təqdimat prosesində ziddiyyət artdı (80-cı illərin ortaları);

- ➢ Çar hökuməti neftli torpaqların xarıcilərin mülkiyyətinə keçməsinin qarşısını aldı. Torpaqlar dövlətin sərəmcanına verildi.

SƏBƏB: 1872-Cİ İL DÖVLƏTİN

1 fevral — neft mədənləri və ağ neft istehsalından aksizlər

17 fevral — neft mədənlərini muzaidə (hərrac) yolu ilə şəxsi adamlara vermək

HAQQINDA QAYDALARIDI

QAYDALARA ƏSASƏN XARİCİLƏRƏ:

- Mədən azadlığı prinsipi tətbiq edildi;
- Abşeronda torpaq ayrılması, neft axtarışı və çıxarılması hüququ verildi. **NƏTİCƏ**:
- Dövlət kəndlilərindən torpaq icarəyə götürüldü. Müzaidə yolu ilə 174 desyatin torpaq satın alındı; 150 des-n Balaxanıda
- Dövlətin neft sənayesi üzərində nəzarəti zəyiflədi; Qaydaların icrası dayandırıldı; İcma torpaqları müsadirə edildi; Xəzinə torpaq fondu artırıldı **YEKUN:**
- Xarici kapital axını ləngidi
- Ölkəyə kapital buraxılışı dayandırıldı

Bunların qarşısını almaq üçün çar hökuməti 1888-ci ilin martında

məcburi neftli torpaqlarının dövlətin əlində cəmlənməsinə məhdudiyyətlər qoydu.

Qeyd:1.Qərarda hökumət "Xaricilərin və xarici cəmiyyətlərin hazırkı şəraitdə rus neft sənayesində iştirakının faydalı və məqsədəuyğunluğunu" elan etdi.

80-Cİ İLLƏR (ardı)

İNHİSARLAR

Kapitalının böyük hissəsi neftin bilavasitə istehsal sahəsində deyil, nəqliyyat və satışın təşkilinə qoyulurdu. Nobellər [1] quru yollarla neft məhsullarının daşınmasında:

- ✓ Volqa üzərindəki körpülərdə
- ✓ Daxili bazarlar arası yollarda
- ✓ Qryaze-Tsaritsın dəmir yolunda[2]

} mövqelərini möhkəmləndirdi

Xəzər dənizində tanker donanmasını formalaşdırdı

- ➢ Bakı
- ➢ Həştərxan

} arasında { Zoroastr, Moisey [3] } neft tankeri hərəkətə başladı

Bakı ağ neftini Qərbi Avropada satmaq üzrə xüsusi təşkilat yaratdı.

YEKUN : ⟹ NOBEL QARDAŞLARI BİRLİYİ

RUSİYANIN DAXİLİNDƏ

QURU — DƏNİZ

KOMMUNİKASİYALARINDA İNHİSARÇIYA ÇEVRİLDİ

RUSİYAD:

- ❖ Ağ neft ticarətini özünə tabe etməyə çalışdı;
- ❖ Neft ticarəti sindikatının layihəsini irəli sürdü.

SİNDİKATLAR

NEFT MÜƏSSİSƏLƏRİ VAHİD İSTİQAMƏTDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRMƏSİ MƏQSƏDİLƏ BİRLƏŞDİ

SƏBƏB

İfrat istehsalla bağlı baş vermiş böhran

ixrac edilmiş məhsulların satışında yaranmış çətinlik

1886-CI İL YANVAR ⟹ H.Z.Tağıyev: bütün zavod sahiblərini sindikatda - Bakı ticarət bir-liyində birləşmək layihəsini irəli sürdü.

TİCARƏT İXRACAT SİNDİKATI ➧ MƏQSƏD:

- Bakı ağ neftinin ixracının təşkili;
- Dünya bazarları uğrunda Amerika inhisarları ilə mübarizə

TƏKLİF:

- ➢ Fəaliyyət dairəsi ticarətlə məhdudlaşmamalı
- ➢ Vahid qiymətələ xammal satın alınmalı;
- ➢ Vahid yükdaşıma xərci müəyyənləşdirilməli

NƏTİCƏ:

Sindikat xarakterli bağlanan sazişlər uzun müddət davam etmədi, pozuldu. SƏBƏB:

ZAVOD SAHİBLƏRİ ARASINDA BAŞLANAN İXTİLAF

NEFT MƏHSULLARININ

DAŞINMASI — IXRACI

PROSESİNDƏ PROBLEMİ

BAKI-BATUM NEFT KƏMƏRİNİN TİKİLMƏSİ MƏSƏLƏSİNİ GÜNDƏMƏ GƏTİRDİ [5]

SƏBƏB: Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Bakı neftini dünya bazarlarına çıxarmaq imkanın olmaması Neft istehsalının inhisarlaşması uğrunda mübarizə sənayeçilərin qurultayının təşəkkülü ilə başa çatdı

NƏTİCƏ ⟹ Neft sənayesinin ehtiyac və məsələlərini müzakirə etmək üçün **<u>sənayeçilərə</u>**:

- ▪ Nazirlər Komitəsinin Əsasnaməsinə əsasən hər il neft qurultay çağırmağa icazə verildi (24.01.1884);
- ▪ Neftin hasilatında, emalında, daşınmasında miqdarın müəyyənləşdirilməsinə imkan
- ▪ Neft istehsalını inhisarlaşdırılmasına şərait ⟶ } yaradıldı;
- ▪ Əvvəllər qoyulmayan senz məhdudiyyəti sonradan tətbiq edildi (1889)[6];
- ▪ Təşkilati cəhətdən birləşmək və dövlət aparatı ilə qovuşmaq cəhdlərini reallaşdırmağa ümid verildi

Qeyd:1.İsveç vətəndaşı Robert Nobel Bakı neft sənayesinin yatırımında iştirak edən ilk əcnəbidir. 1875-ci ildə əsası qoyulan Nobel qardaşları şirkətinin (18.05.1879) 100% əmlakının 74,5%-ni neft anbarları, gəmilər, sisternlər və neft kəmərləri təşkil etdirdi. Qeyd: 2. Qryaze-Tsaritsın dəmir yolunda şirkətin 1,500 xüsusi vaqon-sisternləri mövcud idi. Qeyd:3.Zoroastr 1878- ci ildən şirkətin sifarişi ilə İsveçdə hazırlanmış dünyada birinci[4] neft tankeri idi. 1879-cu ildə isə daha böyük tanker —Moisey sifariş verildi. Qeyd:4. İngilis Şell kampaniyası Transatlantik neftdaşımaları üçün tankeri yalnız 1892-ci ildə tikdirdi. Qeyd: 5. Neft kəməri tikintisi 11 il ləngidildi, yalnız 1896-cı ildə tikintisi başlandı.Qeyd:6 Senz sistemi V qurultayda öz əksini tapdı.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ (ardı)

AĞIR SƏNAYE ⟷ NEFT

80 - 90-CI İLLƏR

90-CI İLLƏR

✓ 1890-cı il - neftin qiyməti xeyli artdı. Firmaların[1] sayı 8 qalxdı. Neft emalı sənayesi təmərküzləşdi:

- Çıxarılan yanacağın 65,4 % firmaların → payına düşdü;
- İşıqlandırma üçün istehsal olunan yağın → payına düşdü;
- 3/4- 148 neftayırma zavodundan 13-nün → payına düşdü;

✓ 1890-cı il 9 fevral qanununa əsasən - kəndlilərdən heç bir əvəz ödənilmədən 4967,5 desyatin torpaq alındı; Torpaqlar da tikilmiş evlər müzaidə ilə satıldı;

✓ Neft hasilatı genişləndi. 1990-cı il -10 mil. puda çatdı:

- 1891-ci ildə neft hasilatı 1883-cü illə müqayisədə 4,8 dəfə yüksəldi; Quyuların qazılması sürətləndi;

✓ Mədənlərin texniki təchizatı yeniləşdi;

- Qazmada → mükəmməl avadanlıqlar tətbiq edildi;
- Neft çıxarılmasında → mükəmməl avadanlıqlar tətbiq edildi;

✓ Neft sənayesinin enerji təchizatı artdı;

✓ 1892-ci il 3 iyun - Neft mədənləri haqqında Qaydalar qəbul edildi. Qaydalara əsasən:

- Abşeron yarımadasının bütün neftli torpaqları xüsusi şəxslərin istifadəsi üçün bağlı elan edildi;
- Xəzinə neftli torpaqlarının icarə sisteminə nəzarəti dərinləşdi; Pud hesabı şəklində xəzinənin xeyrinə toplanan renta artırıldı.

NEFT SƏNAYESİNDƏ YENİ BÖHRAN (1892-1893)

SƏBƏB

- Neft sənayesinin yüksək inkişaf sürəti ⟹ Rsiya bazar imkanlarını qabaqlaması; həddən artıq istehsal;
- Texniki inqilabla müşayiət olunan neft təsərrüfatının coşqun inkişafı ⟹ əsaslı vəsaitin tələb etməsi;
- Firmaların eyni vaxta neftli torpaqlara, mədən və zavodlara, neft məhsullarının saxlanılmasına, daşınmasına ⟹ kapital qoymağa imkanlarının olmaması.

NƏTİCƏ: İngilis kapitalı Bakının iqtisadiyyatına soxuldu

İNGİLİS KAPİTALININ GÜCLÜ AXINI

ÇARİZMİN

MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ **XARİCİ SİYASƏTİ**

MƏQSƏD: **İLƏ BAĞLANDI**

- Güclü hərbi dəniz donanmasına malik olan İngiltərə üçün Bakı rayonunun strateji əhəmiyyətə malik olması;
- Çar Rusiyasında — fəhlələrin həyat səviyyəsi, əmək haqqının azlığı ⟹ ingilis sahibkarlarına külli miqdarda gəlir əldə etməsi.

İngiltərənin imperialist dairələrinin bir hissəsində Rusiya əleyhinə olan əhvali-ruhiyyə neytrallaşdı. İngilis sahibkarları:

ATDIĞI ADDIMLAR

❖ Müəssisələri[3] yerli kapitalistlərdən satın aldılar; Çoxprofilli kombinatın bütün təsərrüfat kompleksini ələ keçirtdilər;

❖ Müəssisələrin bazasında - Oleum adı altında səhmdar cəmiyyət təsis etdilər;

❖ Səhmlərin nəzarət paketini və kompaniyanın fəaliyyətinin idarə mexanizmini əllərində cəmləşdirdilər.

NƏTİCƏ

Yerli müəssisələrin ⟹ xarici kapitalın nəzarətinə xarici sahibkarların səhmdar cəmiyyətinə cəlb edilməsi yolu ilə keçdi. Milli sahibkar yeni təsis edilmiş kompaniyanın rəhbərliyi sistemində yerlə təmin edildi H.Z.Tağıyev Oleumun idarə heyətinin direktorlarından biri seçildi. Beləliklə, yerli kapitalın neft işində, o cümlədən neft müəssisələrinin gəlirlərinin bölünməsində iştirakı yeni forma aldı. **YEKUNDA:**

- 1894-cü ildə Bakıda neft çıxarılması 340 mln. puda çatdı. İlin sonunda neftin qiyməti qalxdı; istehsal artdı;
- Neft sənayesi böhran vəziyyətindən çıxdı. Qazma və neft hasilatının, emalının inkişafı sürətlə getdi.
- 90-cı illərin ikinci yarısında istismar olu-nan quyuların sayı 3,2 dəfə artdı. Neft hasilatı 601,2 milyon puda çatdı;
- İntensiv səhmləşdirilmə prosesi xüsusilə geniş vüsət aldı

Qeyd:1. Onların arasında – Nobel qardaşları şirkəti, Xəzər-Qara Dəniz neft Sənayesi Cəmiyyəti (Rotşildlər) firmaları, Xəzər şirkəti, Şibayevin, Nağıyevin, Lianozovun, Adamovun, Budaqovun və Əsədullayevin firmaları var idi. Qeyd: 2. Belə imkanlar 1883-cü ildə Bakıda ildə 20 mln. puddan çox neft istehsal edən ancaq bir firmaya məxsus idi. Qeyd: 3 Yalnız bir il ərzində müəssisələri əldə etmək üçün ingilis işbazları 12 mln manatdan çox yerli sahibkarlara pul verdi.

AĞIR SƏNAYE — NEFT

90-CI İLLƏR

NEFT SƏNAYESİNDƏ KAPİTALİST TƏSƏRRÜFATININ ÖZÜLÜNDƏ İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏ SƏHMDAR KAMPAN İYALAR[1] DURDU

SƏHMDAR KAMPAN İYALAR

FƏRDİ-AİLƏVİ FİRMALARIN

TİCARƏT EVLƏRİNİN

ƏSASINDA YARANDI

- Yeni tipli müəssisələr meydana gəldi;
- Səhmdar müəssisələrin:
  - Sayı 13 çatdı;
  - Firmaların [2] ümumi sayının 7-11% - ni, tədricən 8,8% - ni təşkil etdi;
  - Bakıda çıxarılan bütün neftin 27-45%-ni, tədricən 67,1%- ni verdi.
  - Neft saxlama xərcləri firmaların könüllü, 1893-cü ildən isə məcburi yığılan üzvlük haqlarına hesablandı; Mətbuat orqanı "Нефтяное дело" jurnalı;
- Burjuaziyanın qüvvə və vəsaiti, çarizmin hər-bi-polis cəza aparatı ilə birləşdirildi. Polismeysterlik təsis edildi;
- Ümumi sindikat yaradılması yeni mərhələyə qədəm qoydu. Neft sənayesi qüvvələrinin qütbləşməsi prosesi[3] başladı.

1898-Cİ İL:

- ✓ Hazır müəssisələr əsasında təşkil olunmuş altı ingilis neft sənaye kompaniyası fəaliyyətə başladı;
- ✓ Bakı neft hasilatına görə Amerika Birləşmiş Ştatlarını ötdü;
- ✓ Bakıda ağ neft istehsalının:
  - 3 /4-i Yeddi böyük[1] firma ittifaqının
  - 35,7%-i Xəzər - Qara dəniz Cəmiyyətinin
  - 25,5%-i Nobel qardaşlarının
  - 13%-i Bakı standartı firmasının

NƏTİCƏ:

- ❖ Rusiya Amerikanın —Standart Oyl firması ilə dünya ağ neft bazarını bölüşdürdü;
- ❖ Bakı firmaları üçün sahələr müəyyənləşdirdi
- ➢ Bakıda ağ neft istehsalı:
  - 97-98%-nə İxracat sindikatı nəzarət edirdi;
  - ► 9610-u —Nobel qardaşları şirkətinə
  - ► 5870- i Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinə
  - ► 3059 Mantaşov
  - ► 2703 Xəzər birliyi
  - ► 2461 Tağıyev

Ağ neft istehsalında paya malik idi

1899-cu il: müəssisələrin sayı 123-dən 101-ə qədər azaldı; Zavodların

88 ağ neft 4 benzin 5 yağ 3 asfal 1qudron istehsalı ilə məşğul idi

XIX ƏSRIN SONU ŞİMALİ AZƏRBAYCAN

1. Neft sənayesi kapitalist təşkilinin aşağı formasından inhisarçı birliyin yüksək formalarına kimi təkamül yolu keçdi. İnkişafının ən yüksək pilləsinə qalxdı;
2. Neft istehsalı üzrə dünyada birinci yerə çıxdı;
3. Neft sənayesində inhisarların tam hökmranlığı bərqərar ol-du, xarici kapitalın mövqeyi genişləndi;
4. İlk ixracat sindikatı - iri inhisarçı birlik meydana gəldi.

Qeyd: 1. Misal: sonralar "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinə" çevrilmiş "Batum neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti", "Neft", "S.M.Şibayev və K°", "Mirzoyev qardaşları" və s. Qeyd: 2. 1900-cü ildə "Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti", "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti" ilə birlikdə Bakıdakı 8 ən iri firma (hər birində hasilatın miqdarı 20 mln. puddan çox) sırasında -"Mantaşov və K°", "Bakı Neft Cəmiyyəti", "Xəzər şirkəti", Rus nefti və duru yanacağını çıxarmaq üçün cəmiyyət (Oleum), "Mirzoyev qardaşları", "Rus neftinin Bakı cəmiyyəti" də var idi. Qeyd: 3.1891-ci ildə 4 yerli firmanın -"Bakı standartı" adlandırılan birliyi meydana gəldi. Bu, Mantaşevin, Tağıyevin, Lianozovun və Budaqovun firmaları idi. "Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti" yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyi qərara aldı. Növbəti ilin noyabr-dekabrında -Yeddi böyük firmanın ittifaqı adlı yeni birlik yaratdı. Birlik həm də -"Bakı standartı"nı, "Rotşildlər"in "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti"ni və -"S.M.Şibayev və K°"-nı öz himayəsinə cəlb etdi. Məhz Yeddi böyük firma ittifaqının daxilindəki ziddiyyətlər "Dünya bazarlarında ağ neft ticarət normaları haqqında" 1893-cü ilin payızında Parisdə əldə edilən ilk sazişi pozdu. 1893-cü il oktyabrın 23-də Peterburqda firmaların bir hissəsinin nümayəndələri tərəfindən Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə Bakı ağ neft istehsalçılarının ittifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Tağıyev və Mantaşovun firmalarının nümayəndələri sindikata daxil olmaqdan imtina etdilər. Hökumət sonunculara həmin ilin noyabr ayının 27-də Bakı ağ neft istehsalçılarının I qrup agentlərinin hüquqlarına bərabər II qrup ittifaqı adlandırılan ittifaq yaratmağa icazə verdi. II qrupun ticarət agenti A.İ.Mantaşov oldu. Hər iki qrup 1895-ci ilin mayında vahid sindikatda birləsdi [1, s.227]

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ [2]

AĞIR SƏNAYENİN BAŞQA SAHƏLƏRİ
70-90-CI İLLƏR

NEFT-KİMYA SƏNAYESİ | DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİ | TİKİNTİ MATERIALI SƏNAYESİ

NEFT-KİMYA SƏNAYESİ ⟹ 70-90-CI İLLƏR

NEFT EMALI BAKIDA KİMYA ZAYODLARININ TİKİLMƏSİNİ ZƏRURİ ETDİ [6]

BAKIDA:

- 1879-cu il - S.M.Şibayev
- 1883-cü il -Nobel qardaşları şirkəti
- 1885-ci il - Skvortsov
- 1889-cu il - Tumayev və Adamov
- 90-cı illər -Kianda səhmdar cəmiyyəti

} tərəfindən kimya zavodları tikildi;

NEFT- KİMYA ZAVODLARINDA

KÜKÜRD TURŞUSU **SƏNAYE SODASI**

ALINIRDI

- XIX əsrin sonu - kükürd turşusu istehsal edən kimya zavodları fəaliyyətə başladı.

YEKUN:

DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİ NEFT SƏNAYESİNİN İNHİSAR BİRLİKLƏRİNƏ TABE EDİLDİ

SƏBƏB:

KÜKÜRD KOLÇEDANININ[1] XARİCDƏN GƏTİRİLİMƏSİ

CIXIŞ YOLU: <u>1893-CÜ İL</u> - Dağ-mədən departamentinin rəsmi icazəsi ilə

"Nobel qardaşları" | "Simens qardaşları və kº"

şirkətiəri arasında müqavilə bağladı

NƏTİCƏDƏ:

- "Simens qardaşları" şirkəti Gədəbəy filiz mədənlərində çıxarılan bütün filizi "Nobel qardaşları" şirkətinə satdı;
- Mis kolçedanı - "Nobel qardaşları"nın Qara şəhərdəki kimya zavoduna göndərildi;
- Kolçedanın emalı prosesində alınan mis yenidən Gədəbəy misəridən zavoduna qaytarıldı;
- "Nobel qardaşlan" şirkəti kükürd kolçedanı mədənlərini öz inhisarına aldı.

Qeyd: 1.*Kükürd kolçedan – xammal. Neft emalı üçün zəruri olan filiz. Mis, sink filizlərindən təşkil olunur.. [10]*

MEXANİKİ İSTEHSALA TƏLƏBAT KƏSKİN ARTDI

SƏBƏB

NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

NƏTİCƏ:

- Neft saxlamaq üçün çənlər
- Qazma dəzgahları
- Buxar qazanları

} istehsal edən mexaniki zavodlar tikildi;

  - **1866-cı ildə [2]**
  - **1875-ci ildə [3]**

- Metal emalı sənayesi genişləndi:
  - 1885-1890-cı illərdə - 5 zavod tikilib başa çatdı;
  - 90-cı illərin sonu - metal emalı sənayesində 52-yə qədər mexaniki zavod və emalatxana işə salındı;
- Gəmi təmiri zavodları təsis olundu:
  - 1887-ci ildə - "Bakı doku" şirkəti
  - 1899-cu ildə -Ə.Dadaşov tərəfindən tikdi;
- Gəmilərin təmiri ilə məşğul olan:
  - "Kaspi neft sənayesi və ticarəti";
  - "Əmtəə anbarlarının şərq cəmiyyəti"
  - "Надежда" və s.səhmdar cəmiyyətlər.
- Elektrik sənayesi: Nobel qardaşları 1897-ci ildə elektrik stansiyasının istifadəyə verdi; Xırda elektrik stansiyalar: "Свет", "Abşeron" d-i işləyirdi;
- 1899-cu ildə "Simens - Qalske" səhm dar cəmiyyəti neft sənayeçiləri ilə birğə "Електрическая сила" səhmdar cəmiyyəti təsis edildi. Mədənlər, zavodlar, liman, yaşayış binaları işıqla təmin edildi.

Qeyd:2. Zavod -"Qafqaz və Merkuri gəmiçilik səhmdar cəmiyyətinə" məxsus idi.
Qeyd:3."Nobel qardaşları" şirkətinin emalatxanası idi. [2]

DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİ

MİSƏRİTMƏ İSTEHSALI
SƏNAYENİN MÜHÜM SAHƏSİNƏ ÇEVRİLDİ
MİSƏRİTMƏ ZAVODU AVROPADA
ƏN BÖYÜK METALLURGİYA MƏRKƏZİ

BİRİNCİ [1]
1865-Cİ İL
YELİZAVETPOL
QƏZASININ
GƏDƏBƏY KƏNDDƏ

İKİNCİ [3]
1883-CÜ İL
YELİZAVETPOL
QUBERNİYASININ
QALAKƏNDDƏ

"SİMENS QARDAŞLARI"
TƏRƏFİNDƏN FƏALİYYƏTƏ BAŞLAYIR

RUSİYADA İSTEHSAL EDİLƏN MİSİN [4]
25 % ÇOXUNU GƏDƏBƏY ZAVODU VERİRDİ

- 1870-ci ildə 44213
- 1877- ci ildə 52988

} pud mis əldə edilir;

- 1894-cü ildə elektroliz vannaların sayı 36-dan 102-ə çatdırılır; tərkibində qızıl, gümüş olan mis çöküntüsü təkrar emal üçün Almaniyaya:
- 1897-ci ildə 67 pud
- 1900-cü ildə 85 göndərilir.

18 il ərzində şirkətin xalis gəlir 7 milyon manata çatır

SİMENS QARDAŞLARI:

- Zavodu mükəmməl avadanlıqla təchiz etdilər;
- Zavodun ətrafında çilingər, xarrat və s. emalatxana, məişət qab-qacağı və odadavamlı kərpic istehsalı üçün xüsusi sexlər[5] açdılar, kirəmit zavodu tikdilər;
- 1873-cü ildə uzunluğu 6 km kanat →
- 1879-cu ildə uzunluğu 28 km olan Gədəbəy-Qalakənd arasında dəmir yol [6] →

} xətti çəkdirdilər;

- 1889-1894-cü illərdə Dəllər dəmiryol stansiyasından Gədəbəyədək uzanan 42 verst neft kəməri →
- Gəncə şəhərindən gələn 84 km teleqraf xəttini →

} işə saldılar;

- Qotik[7] üslubda xeyli sayda ictimai binalar, yaşayış evləri, körpülər, tunel və su keçidiləri tikdirdilər

80-90-CI İLLƏR

MİSƏRİTMƏ ZAVODU
KAPİTALİST MÜƏSSİSƏSİNƏ ÇEVRİLDİ

- 1884-cü ildə 1655511
- 1897-ci ildə 4452850

} pud filiz çıxarılır; sobalar qoyulur;

Hər iki zavodda:

- 1884-cü ildə 80290
- 1897-ci ildə 137344

} pud mis emal edilir; İstehsalatda odun yanacağını əvəz edən mazutla bərabər daş kömürdən də istifadə olunur;

- 1887-ci ildə Qalakənd HES işə salınır, balıqçılıq təsərrüfatı yaradılır;
- Təmiz mis əldə edən Siemens-Billiter elektroliz laboratoriyası quraşdırılır
- 1891-ci il - Qalakənd zavodunda elektroliz yolu ilə qızıl gümüş istehsal olunur.
- Qazma işləri əllə,1893-cü ildən almazla, 1902-ci ildən elektriklə əvəzlənir;
- 1900-cü ildə mis əridilməsi 80-ci illərin əvvəllərinə nisbətən 3 dəfə artır - 147716 puda çatır. Rusiyada istehsal edilən misin 34,6%-ni, Cənubi Qafqazdan alınan misin 68,5 %-ni ödəyir

YEKUN ➡ 1864-1914-CÜ İLLƏRDƏ

Gədəbəy mədənlərindən:

- 100 milyon yarım puddan çox mis filizi çıxarılır; 18 min pud misdən:
- 13 kiloqramdan artıq qızıl
- 240 kiloqrama qədər gümüş Gədəbəy dağlarında:

} alınır;

- 3 ton qızıl
- 52 ton gümüş
- 640 ton kobalt

} istehsal edilir. 10 faiz kobalt olan filizin pudu 70 manata satılırdı

Mədən sənayesi sahələrindən - zəy, kobalt istehsalı 70-ci illərdə artdı. 1875-ci ildə cəmi 8 min pud zəy istehsal edildi, 80-ci illər də tənəzzülə uğradı. 80-90-cı illərdə isə kobalt filiz hasilatı xeyli canlandı. 1893- cü ildə 70 min pud filiz ixrac olundu.

Qeyd:1. Gədəbəy ərazisində misəritmə zavodunu 1855-1856-cı illərdə yerli sahibkarlar tikir. 1864-cü ildə həmin zavodu Almaniyanın "Simens" şirkəti [2] alır, 1865-ci ildə yenidən qurur. Qeyd: 2. "Simens" şirkəti 1847-ci ildə Verner fon Simens tərəfindən, Berlində yaradılmışdır. Şirkət 1865-ci ildə Siemens Brothers & Co. adlınır. 1867-ci ildə isə qardaşlar şirkətin tam mülkiyyətçisinə çevrilir. 1914-cü ildə Siemens qardaşlarının Gədəbəy-Qalakənd bölgəsində fəaliyyətləri başa çatır. Qeyd: 3. İkinci zavod Gədəbəy zavodundan 12 km aralı Qalakənd çayı üzərində inşa edilir. Qeyd:4. 1877-ci ildə Rusiyada 213931 pud mis istehsal olunur. Qeyd: 5. Cənubi Qafqazda ilk dəfə bu növ kərpicin istehsalı 90-cı illərdə artır, kərpic buraxılışı 200 min ədədə çatır. Qeyd: 6. Çəkilişi 1884-cü ildə başa çatan, Zaqafqaziyada ilk dəfə salınan bu dəmir yolunda 4 lokomotiv, 33 vaqon hərəkətdə olur. Qeyd: 7. Qotika (it. gotica) — german qəbiləsi qotların adından götürülmüşdür) — Qərbi Avropa ölkələrinin bir çoxunda yayılmış 12-13-cü əsr memarlıq üslubudur.

TİKİNTİ-MATERİALI SƏNAYESİ

XÜSUSİ YERİ

İRİ DAŞ KARXANALARI — KƏRPİC İSTEHSALI

TUTURDU

80-90-CI İLLƏRDƏ

ƏHƏNG — SEMENT

İSTEHSALI GENİŞ YAYILMIŞDI

KAPİTALİZMİN YÜKSƏK MƏRHƏLƏSİNƏ XAS

ŞİRKƏTLƏR ↔ SƏHMDAR CƏMİYYƏTLƏRİNİN — İRİ MÜƏSSİSƏLƏRİN

SAYI GETDİKCƏ ARTIRDI

YERLƏŞİRDİ

BAKI — YELİZAVETPOL

QUBERNİYALARINDA

KƏRPİC İSTEHSALI:

- ✓ Müəssisələrin sayı – 200;
- ✓ Orta hesabla kərpic istehsalı - 2 milyon ədədə;
- ✓ "Atlas‖" → "O.K.Levin L.F.Kiander i K°" } Şirkətlər →
- ✓ "Nargin‖" "Vostok" } Firmalar →
- ✓ Bakıda - R.K.Rəcəbova →
  Sabunçuda - Əmiraslanov, Rzayevə
  Balaxanıda - Q.T.İbrahimova → } məxsus iri zavodlar

fəaliyyət göstərirdi;

Buxar mühərrikləri ilə işləyən zavodların illik istehsal məbləği - milyon manatdan çox idi.

DAŞ KARXANALARI:

- ✓ Yerləşirdi -Bakı quberniyası Abşeron ərazisində;
- ✓ Kəsilən daşların orta illik sayı - 680 mindən çox.

SİMENT İSTEHSALI:

- ✓ Yerləşirdi -Yelizavetpol quberniyasında;
- ✓ 1899-cu ildə - "Tovuz‖ tikinti materialları və sement istehsalı səhmdar cəmiyyəti" təsis olundu.

YÜNGÜL SƏNAYE

KƏND TƏSƏRRÜFATI — MAŞINQAYIRMA — KİMYA

SƏNAYESİ İLƏ SIX ƏLAQƏLİ

HASİL — EMAL

FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN İQTİSADİYYATIN TƏRKİB HİSSƏSİDİR

HASİL

- ▪ bitki xammalı → pambıq, kətan;
- ▪ heyvandarlıq xammalı → yun, ipək, xəz-dəri;
- ▪ süni və sintetik liftlər → pambıq parça

EMAL

SAHƏLƏRİ

TOXUCULUQ AYAQQABI — XƏZ-DƏRİ XALÇAÇILIQ — GÖN-DƏRİ

XIX ƏSRİN 70-Cİ İLLƏRİ

İPƏK SƏNAYESİNDƏ

BƏRPA — İNKİŞAF

DÖVRÜ BAŞLADI

NUXA-ZAQATALA QARABAĞ-NAXÇIVAN

ZONALARINDA

- ✓ Xam ipəyə tələbat istehsalın miqyasını genişləndi; müəssisələrin sayı 500-ə çatdı;
- ✓ 80-ci illərdə fabrik tipli müəssisələrin sayı artdı. İstehsal məbləği 3 mln manata qalxdı;
- ✓ Nuxa qəzasında əsasən azərbaycanlı sahibkarlara məxsus fərdi müəssisələrlə yanaşı, ticarət evləri meydana gəldi;
- ✓ 80-90-cı illərdə:
- ▪ Şuşa → Qaryagin → } qəzalarında ipək emalı müəssisələri

2164 sapsarıyan dəzgah və texniki avadanlıqlarla təmin edildi; İstehsal məbləği 1 mln. manata qədər yüksəldi;

- ▪ Naxçıvan → Ordubad → } müəssisələrdə dəzgahların sayı

təxminən 600, məhsulun ümumi dəyəri isə 0,5 mln. manata çatdı. İstehsal, fəhlələrin 59,5 %-i yerli sahibkarların əlində cəmləşmişdi;

YEKUNDA:

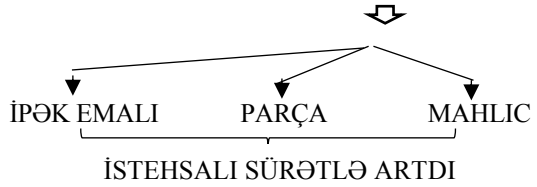
Xırda müəssisələr ixtisara düşdü – təmərgüzləşdi

- ✓ Müəssisələrin sayı 2 dəfə azaldı
- ▪ 1873-cü ildə - 800
- ▪ 1900-cü ildə - 463
- ✓ Texnikanın sayı:
- ▪ Buxar mühərrikləri - 60

sənayenin əsas əlamətli

qoyulmuş kapitalın tez qaytarılmasıdır

YÜNGÜL SƏNAYE ➔ XIX ƏSRİN II YARISI

İpək emalı:

- Quba ➔
- Şəki ➔
- Göyçay ➔

} qəzalarda da xırda əmtəə istehsalı mərhələsindən yuxarı qalxa bilmədi;

- Cəbrayıl qəzasında - 7 baramaqurudan və ipəkəyirən zavod açıldı. Zavodların ikisi Cəbrayılda[1], digərləri Qarabulaq, Qarakollu, Hadrut, Pirəhmədli və Daşkəsəndə yerləşirdi.

- Cəbrayıldakı zavod - il ərzində 10 pud təmiz ipək və 5 pud lası[2] istehsal edirdi [3]; 12 fəhlə üçün 12 ipəksarıyıcı dəzgah[4] nəzərdə tutulurdu;
- Hadrut buxarla işləyən ipəksarıyıcı zavod[5] - 60 dəzgahla gün ərzində 30 misqal [6] nazik, 48 misqal nisbətən qalın, orta hesabla 39 misqal ipək sarınırdı;
- Bölgələrdə ipəkçiliyin inkişafına təkan verən ipəkçilik məktəbləri təşkil olunurdu

PARÇA İSTEHSALI:

- Şamaxı ➔
- Nuxada ➔
- Gəncədə ➔
- Şuşada ➔
- Ordubadda

} Milli bazar üçün ipək parça toxuyan xırda əmtəə təsərrüfatı səviyyəsində qalan müəssisələr fəaliyyətə başladı

SƏBƏB

Rusiyadan ucuz idxal edilən fabrik məmulatları

NƏTİCƏ: Yerli müəssisələrin çoxu təsərrüfatın manufaktura mərhələsinə çata bilmədi

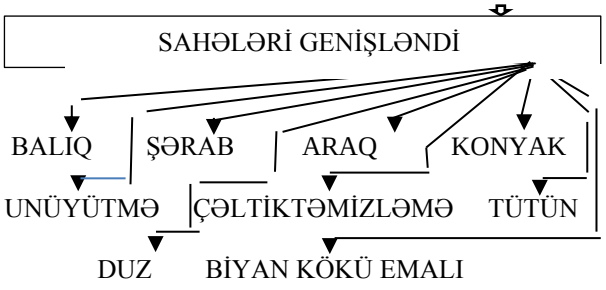
MAHLIC İSTEHSALI:

- Müəssisələr meydana gəldi. **SƏBƏB** ➔ 80-90-cı illərdə pambıqçılığın coşqun inkişafı; kapital qoyuluşunun artması; maşın tətbiqinin genişlənməsi
- Bakı quberniyasında -16 (1887)
- Yelizavetpol quberniyada -17(1891) 1900-cu ildə sayı 35 çatdı;
- Naxçıvan qəzasında – 27 (1891), kotton- çin -41 (1899) **YEKUN**

- Mahlıc emalı zərurətə çevrirldi;
- Toxuculuq mallarına olan tələbat artdı;
- Müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfliliyi aradan götürüldü. Çar hökuməti xammalı hazır məhsula çevirə biləcək müəssisələrin yaradılmasına icazə verildi;
- 1897-ci ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə toxuculuq müəssisəsini tikmək üçün səhimdar cəmiyyətinin nizamnaməsi təsdiq edildi; 1900-cü ildə Bakıda ilk toxuculuq fabriki açmağa nail oldu.

Qeyd: 1. Zavodun məhsulları 1879-cu ildə Filadelfi-yada (Amerika) keçirilən ümumdünya sərgisinin qızıl, 1882-ci ildə isə Moskvada təşkil edilən sərginin bürünc medalına layiq görülmüşdü. Qeyd: 2. Las - boş sarınmış yararsız baramadan əldə olunan - ipəkdi.

YEYİNTİ SƏNAYESİ ➔XIX ƏSRİN II YARISI

BALIQ SƏNAYESİ

70-Cİ İLLƏR	80-Cİ İLLƏR
✓ İltizama verildi; ✓ Kapital qoyuluşu xeyli artdı.	✓ İltizam ləğv edildi ✓ Balıq vətgələri açıq müzaidə yolu ilə icarəyə verilirdi.

NƏTİCƏDƏ

BALIQ OVU ARTDI

BALIQ OVU

XƏZƏRDƏ	ÇAYLARDA
Bilet sistemi əsasında	XÜSUSİLƏ KÜRDƏ

APARILIRDI

- 1880-1882-ci illərdə 736,1
- 1898-1990-cı illərdə 2518,7

} min. pud balıq tutulmuşdu;

- 90-cı illərin əvvəllərində Samur çayın cənubunda ilk siyənək balıq vətgələri salındı;
- Xəzər sahilində vətgələrin sayı artdı. SƏBƏB: 1900-cü ildə Bakı - Port - Petrovski dəmir yolunun çekilməsi;
- 1898-ci ildə Bankə Balıq Kombinatının inzibati binası inşa edildi. Bankə balıq sənayesi mərkəzlərinə çevrildi. **YEKUN**:

1822-ci ildən Rusiya imperiyasının səlahiyyətində olan Azərbaycanın balıq vətgələri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yerli kapitalistlərin əlinə keçdi.

Qeyd: 3. Zavodda isteh-sal edilən ipək Şuşa və Moskva şəhərlərində bir pudu 250-300 manata satılırdı. Lasının hər pudu isə 50-70 manat dəyərində qiymətləndirilirdi. Qeyd: 4. Dəzgahların hər biri 2 min manat olmaqla Marseldən alınmışdı. Qeyd: 5. Gün ərzində 20-30 qəpik əmək haqqı alan 40 işçinin çalışdığı, Qulu Muradova məxsus ikinci ipəksarıyıcı zavoddu. Zavod aprel ayından başlayaraq 8-9 ay fəaliyyət göstərirdi. Qeyd: 6. Misqal - çəki vahidlərindən biridir. Təxminən 4,26 q-a bərabərdir. [3; 4]

YEYİNTİ SƏNAYESİ

XIX ƏSRİN II YARISI

ŞƏRAB ARAQ KONYAK

İSTEHSALI

BAKI YELİZAVETPOL

QUBERNİYASINDA
İQTİSADİ HƏYATINDA MÜHÜM YER TUTDU

70-90 CI İLLƏR

ŞƏRAB İSTEHSALI ⟹ birinci yerdə gedirdi

Bakı, Yelizavetpol quberniyasının

- Şamaxı, Göyçay qəzaları
- Yelizavetpol, Şuşa, qismən Qazax qəzaları

İrəvan quberniyasının - Naxçıvan qəzası

SƏBƏB

Üzümçülük təsərrüfatının iri miqyas alması

İRİ KAPİTALİST MÜƏSSİSƏLƏRİ [1]:

- "X.Forer və oğulları"
- "Hummel qardaşları"
- "Forer qardaşları"
- "N.L.Şustov və oğulları"

böyük şərab zavodlarına malik idilər

- "Cabbarov, Ağrıyev, Sesiyev qardaşları"

MÜƏSSİSƏLƏRİN → HƏCMİ

SAYI

Quberniyalarda:
- Bakı – 107
- Yelizavetpol-107-dən daha çox idi.

1873 - cü ildə şəraba aksiz vergisi qoyulması istehsalın həcminə təsir göstərdi. Naxçıvan qəzasında orta hesabla 150-200 min vedrə şərab istehsal edildi.

90-cı illərdə genişləndi

ARAQ İSTEHSALI — ZAVODLAR — KONYAK İSTEHSALI

Qəzalarda:
- Yelizavetpolda
- Göyçayda
- Şuşada

tikilir

- Ağdamda (1894)
- Kürdəmirdə[2] (1898)
- Göyçayda (1900)

təsis edildi. Sayı: 10

XIX ƏSRİN II YARISI

UNÜYÜTMƏ TÜTÜN DUZ BİYAN KÖKÜ EMALI

İSTEHSALI

BAKI YELİZAVETPO İRƏVAN

QUBERNİYALARINDA

70-90 CI İLLƏR

UNÜYÜTMƏ İSTEHSALI ➪ kapitalist xarakteri aldı

SƏBƏB:

- Əhalinin sayının una olan tələbatının artması;
- Su dəyirmanlarının tələbatı ödəyə bilməməsi

NƏTİCƏ:

- ✓ Fabrik-zavod tipli müəssisələrin
- ✓ Buxarla işləyən dəyirmanların

sayı artdı;

- ✓ İstehsal gücünə malik olan müəssisələrin ək-səriyyəti Bakı şəhərində yerləşdirildi:
- ✓ Kiçik dəyirmanlar iri dəyirmanlarla əvəzləndi
- ✓ Bakı şəhərində [1]:

1883-cü ildə - 12
1889-cu ildə - 14

- ✓ Cavad qəzasında:

1889-cu ildə -2
1900-cü ildə - 11

buxarla işləyən dəyirmanlar fəaliyyətə başladı. İstehsal etdiyi məhsulun dəyəri artdı;

- ✓ Müəssisələr təmərgüzləşdi

1900-cü ildə

QUBERNİYALARDA DƏYİRMANLARIN SAYI

Bakıda 40

Yelizavetpolda
lıq təşkil edirdi
əhərlərdə:
elizavetpolda -2
elenondorfda -1

İrəvanda Qəzalarda
Naxçıvan
Ordubadda
20

- İri çəltiktəmizləyən fabriklər təsis edildi;
- Müəssisələrin sayı 7-yə çatdı;
- Məhsulun dəyəri 300 min manatdan 2- 3 mln manata qalxdı.

Qeyd:1.10 dəyirmanlardan istehsal etdiyi məhsu-lun dəyəri 600 min manatdan çox olmuşdu

Qeyd: 1. Firmaların istehsal etdikləri əla keyfiyyətli şərab Rusiyanın bir sıra şəhərlərinə və xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Qeyd: 2. Kürdəmir şərab və konyak istehsalında Göyçay qəzasında birinci yeri tuturdu

YEYİNTİ SƏNAYESİ

XIX ƏSRİN II YARISI

TÜTÜN İSTEHSALI ⇨ 80-ci illərdən başladı.

TÜTÜN FABRİKLƏRİN SAYI

Bakıda:

- 1881-ci ildə- 4 ▶ məhsul istehsalı- 88 min manat
- 1898-ci ildə- 2 ▶ məhsul istehsalı- 1-2 mln manat

Nuxada [1]:

- 1885-ci ildə - 2
- 1898-ci ildə - 3

} Məhsul istehsalın ümumi məbləği 3.700 manatdan 96 min manata çatdı.

XIX əsrin son rübündə:

- Şamaxıda - 3 → məhsul istehsalı- 12 min manat
- Yelizavetpolda - 1 → məhsul istehsalı- 14,8 min manat

DUZ İSTEHSALI → DAŞ, ŞOR (70-90 cı illər GENİŞLƏNDİ)

HASILATI EMALI

KAPİTALİST ƏSASLARI ÜZƏRİNDƏ QURULDU

SƏBƏB:

- Mədənlərin istismarını əlində cəmləyən dövlətin duz tələbatının ödənilməsində gücsüzlüyü

NƏTİCƏ ⇨ Bakı; İrəvan quberniyalarında:

- 1875-ci il "Əsasnamə"yə görə, iri duz gölləri iltizam [2] yolu ilə icarəyə verildi;
- Tələbatın öhdəsindən gələ bilməyən hökumət bu sahənin istismarına sahibkarları cəlb etdi;
- Duz gölləri ⇨ şor duz alınan ən böyük göllər:

Daş duz mədənləri

- Masazır →
- Zığ →
- Qala →
- Kürdəxanı

- Naxçıvan
- Sust
- Cənnət

} ayrı-ayrı şəxslərin ixtiyarın keçdi;

- Aksiz vergisi 1881-ci ildə ləğv olundu;
- 90-cı illərdə yeni iltizam qaydaları tətbiq edildi;
- İstifadəçi: Ordubad, Yeni Bəyazid qəzaları, İran

YEKUNDA:

- 1889-1907-ci illər ərzində Naxçıvan mədəninin orta illik istehsal gücü 164,4 puda bərabər oldu;
- Naxçıvanda yaşayış məskənləri genişləndi;
- 618.371 pud şor duz 887,5 min puda çatdırıldı.

BİYAN KÖKÜ EMALI

XIX ƏSRİN

50- ci illər	60-cı illər	70-ci illər
BAŞLAYIR	DAYANIR	YENİLƏNİR

SƏBƏB

Texnologiyanın tətbiqində bilik- bacarıqlarının olmaması

Kür çayı boyunca yabanı, təbii halda yetişən biyandan

Əvvəllər:
- mal-qara üçün qaba yem;
- ocaqda yanacaq

Sonralar:
- şəkər istehsalında xammal

kimi istifadə olunurdu

NƏTİCƏDƏ:

Biyan kökü və ondan alınan şirə Avropaya, Amerikaya yollanır; emalı başlanır

- Şirəni istehsal edən müəssisənin əsasını Zərdabın Əlvənd kəndində samaxılı Qədir ağa və Hacı Abdul-rəhman qardaşları qoyur;
- Emalı edən ilk zavod Yelizavetpolda təsis edilir (70-ci illər). Dövriyyəsi 20 min manat;
- 1886-cı ildə ildə Ləkidə →
- 1890-cı ildə Yelizavetpolda
- 1893-cü ildə Kürdəmirdə
- 1899-cu ildə Ucarda →

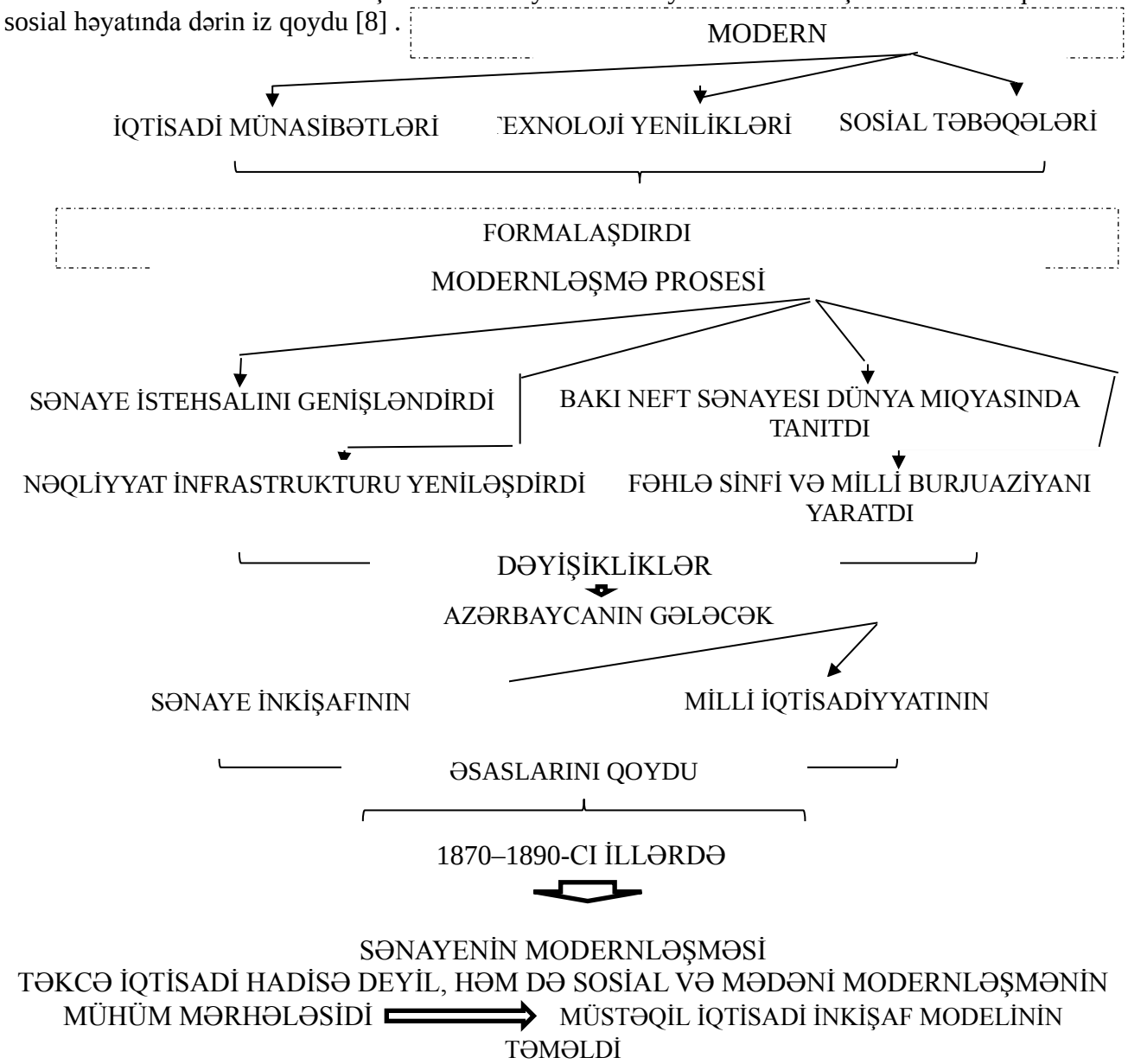
} xarici kapitalistlər tərəfindən zavodlar inşa olunur

Təkcə 1891-ci ildə 3 zavodda 3324 min pud biyan kökü emal edilir. 1890-1895-ci illərdə Batum və qismən Poti vasitəsilə xaricə başlıca olaraq İngiltərə və Amerikaya 5,2 mln. pud quru biyan kökü göndərilir.

YEKUNDA: Sənayedə kapitalist münasibətləri yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu

Qeyd: 1. 1876-cı ildə Nuxada ilk tütün fabrikinin təsisatçısı milli sahibkar Məşədi Həsən Dadaşovdu. Həmin ərazidə salınan 2 fabrik isə Novruzov və Zülfüqarova məxsus idi. Qeyd: 2. İltizam sistemi duzun istehsalına yox, ancaq satışına aid edilirdi. Belə ki, iltizamçılar hər mövsümün başlanğıcında mədən rəislərinə alacaqları duzun həcmi barədə tələbnamə verir və hazır daşduzun hər pudunu 2, xırda duzun hər pudunu isə 1 qəpikdən alıb həm mədən rayonunda, həm də digər yerlərdə satırdılar. - http://duzmuzeyi.nakhchivanaz/menbe

NƏTİCƏ: 1870–1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda sənayenin modernləşməsi ölkənin iqtisadi və sosial həyatında dərin iz qoydu [8] .

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. VII cilddə, IV cild. – Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond №57: Bakı quberniyası sənaye müəssisələrinin hesabatları. – Bakı: ARDA, – 500 s.
3. Əliyev, İ. Azərbaycan iqtisadiyyatı tarixi. – Bakı: Maarif, 1985, 350 s.
4. Əliyeva, N. Azərbaycanın sənaye inkişafında Bakının rolu (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). – Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 260 s.
5. Əliyev, A. Azərbaycanın şəhərləri və sənaye mərkəzləri (XIX əsrin II yarısı).- Bakı: Elm, 2008, 300 s.
6. İbrahimov, H. Bakı neft sənayesinin tarixi. – Bakı: Azərnəşr, 1961, 220 s..
7. Кавказский календарь. – Тифлис, 1880–1890 illər buraxılışları. – 4000 s.
8. Mehdiyev, R. Azərbaycanın sosial-iqtisadi modernləşmə təcrübəsi. – Bakı: Azərnəşr, 2004, 320
9. Süleymanov, M. Azərbaycan sənaye tarixindən (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri).- B.: Elm, 1992, 280 s.
10. Statistical Review of Baku Governorate (1870–1890). – Bakı, 1891, 350 s.

ЭЛЛАРА АХМАДОВА
Колледж промышленности и технологий при АГУНП

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1870-1890)

Во второй половине XIX века в Азербайджане, входившем в состав Российской империи, происходил постепенный переход от феодально-вотчинных отношений к капиталистическим формам производства. Социально-экономические изменения, произошедшие в Северном Азербайджане в 1870-1890-х годах, стали поворотным моментом в промышленном развитии региона. Промышленная модернизация усилила процессы накопления капитала, технической специализации и урбанизации в экономике Азербайджана. Это создало историческую основу для формирования в дальнейшем самостоятельных промышленных структур в Азербайджане. Модернизация, как начальный этап индустриализации, также оказала существенное влияние на развитие как национальной экономики, так и общества.

Ключевые слова: Модернизация, экономика, капитализм, тяжелая промышленность, легкая промышленность, пищевая промышленность..

ELLARA AHMADOVA
College of Industry and Technology at ASOIU

MODERNIZATION OF INDUSTRY IN NORTHERN AZERBAIJAN (1870-1890)

In the second half of the 19th century, Azerbaijan, which was part of the Russian Empire, was gradually experiencing a transition from feudal-patrimonial relations to capitalist forms of production. The socio-economic changes that took place in Northern Azerbaijan in the 1870s–1890s became a turning point in the industrial development of the region. Industrial modernization strengthened the processes of capital accumulation, technical specialization and urbanization in the Azerbaijani economy. This played a historical basis for the formation of independent industrial structures in Azerbaijan in the future. Modernization, as the initial stage of industrialization, also had a significant impact on the development of both the national economy and society.

Keywords: Modernization, economy, capitalism, heavy industry, light industry, food industry.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 oktyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Naibə Əhmədova Naibə, t.e.d. Qabil Əliyev.